

Tietolipas 291

Klaus Laalo

Lapsenkielen uudissanat

Tietolipas 291

Teos on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

SKS:n julkaisujen kokoelma kuuluu Unescon kansalliseen Maailman muisti -rekisteriin.

Koneen säätö on tukenut teoksen kirjoittamista.

© 2024 Klaus Laalo ja SKS

Sarja-asu: Markus Itkonen
Kannen suunnittelu: Eija Hukka
Taitto: Maija Räisänen
EPUB: Tero Salmén

ISBN 978-951-858-928-3 (nid.)
ISBN 978-951-858-929-0 (EPUB)
ISBN 978-951-858-930-6 (PDF)

ISSN 0562-6129 (nid.)
ISSN 2670-2584 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/tl.291>

Teos on lisensoitu Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International -lisenssillä, ellei toisin mainita.
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>)

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa
<https://doi.org/10.21435/tl.291>
tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

Hansaprint Oy, Turenki 2024

Sisällys

Saatesanat 11

1 JOHDANTO 13

- 1.1 Tämän teoksen tavoitteet ja rakenne 13
- 1.2 Aineisto ja vertailuaineistoa 16
- 1.3 Lapset luovina kielenkäyttäjinä ja uudissanojen muodostajina 17
- 1.4 Miksi ja milloin lapset muodostavat uudissanoja? 18
- 1.5 Miten lapset muodostavat uudissanoja? 24
- 1.6 Aiempaa tutkimusta suomenkielisten lasten uudissanoista 26
- 1.7 Uudissanojen kirjoa ja rajanvetoa 27
- 1.8 Saman uudissanon eriaikaisia esiintymiä vai eri uudissanoja? 42

2 VAKIINTUNEET JOHDOKSET UUDISJOHDOSTEN MUODOSTUKSEN MALLINA 44

- 2.1 Nauhoitteiden verbijohdoksia 45
- 2.2 Nauhoitteiden adjektiivijohdoksia 52
- 2.3 Nauhoitteiden substantiivijohdoksia 57
- 2.4 Päiväkirja-aineiston varhaisista uudismuodosteista 61
- 2.5 Marin ensimmäiset uudisjohdokset 63
- 2.6 Tomin ensimmäiset uudisjohdokset 67

- 3 VAKIINTUNEET YHDYSSANAT UUDISYHDYSSANOJEN MALLINA 70
 - 3.1 Vähän tutkittu aihe 70
 - 3.2 Yhdyssanojen semantiikkaa: normimerkitys ja muita systeemimerkityksen reaalistumia 73
 - 3.3 Marin varhaiset nauhoitteet: yhdyssanojen käytön alku ja mallit 75
 - 3.4 Marin ensimmäiset uudisyhdyssanat päiväkirja-aineistossa 79
 - 3.5 Tomin varhaiset nauhoitteet: yhdyssanojen käytön alku ja mallit 81
 - 3.6 Tomin ensimmäiset uudisyhdyssanat päiväkirja-aineistossa 85

- 4 MARIN UUDISSANOJA ERI IKÄVUOSINA 86
 - 4.1 Taustaksi: kokoavasti yksivuotiaan Marin uudissanoista 86
 - 4.2 Kaksivuotiaan Marin uudissanat 87
 - 4.2.1 Verbejä 87
 - 4.2.2 Substantiiveja 101
 - 4.2.3 Adjektiiveja 110
 - 4.2.4 Partikkeleita 112
 - 4.2.5 Numeraaleja 115
 - 4.2.6 Uudissanaerikoisuuksia 116
 - 4.2.7 Kokoavasti kaksivuotiaan Marin uudissanoista 117
 - 4.3 Kolmivuotiaan Marin uudissanat 119
 - 4.3.1 Verbejä 124
 - 4.3.2 Substantiiveja 133
 - 4.3.3 Adjektiiveja 144
 - 4.3.4 Adverbeja 148
 - 4.3.5 Numeraaleja 151
 - 4.3.6 Leikin ja mielikuvituksen kieltä 152
 - 4.4 Nelivuotiaan Marin uudissanoja 154
 - 4.4.1 Verbejä 155
 - 4.4.2 Substantiiveja 165
 - 4.4.3 Adjektiiveja 177

- 4.4.4 Adverbeja 185
- 4.4.5 Numeraaleja 188
- 4.4.6 Leikin ja mielikuvituksen kieltä 189
- 4.5 Viisivuotiaan Marin uudissanoja 190
 - 4.5.1 Verbejä 191
 - 4.5.2 Substantiiveja 199
 - 4.5.3 Adjektiiveja 205
 - 4.5.4 Adverbeja ja alkusointuisia vahvistuspartikkeleita 208
 - 4.5.5 Numeraaleja 209
 - 4.5.6 Erikoisia uudissanamuodosteita 209
- 4.6 Kuusivuotiaan Marin uudissanoja 210
 - 4.6.1 Verbejä 210
 - 4.6.2 Substantiiveja 213
 - 4.6.3 Adjektiiveja 216
 - 4.6.4 Adverbeja 217
 - 4.6.5 Numeraaleja 217
 - 4.6.6 Leikillisiä uudissanoja 218
- 4.7 Seitsenvuotiaan Marin uudissanoja 218
- 4.8 Marin uudissanoja kahdeksan vuoden iästä eteenpäin 221
- 4.9 Kokoavasti Marin uudissanoista 226

- 5 TOMIN UUDISSANOJA ERI IKÄVUOSINA 230
- 5.1 Kaksivuotiaan Tomin uudissanoja 230
 - 5.1.1 Uudisjohdoksia 230
 - 5.1.2 Yhdyssanauudennoksia 241
- 5.2 Kolmivuotiaan Tomin uudissanat 247
 - 5.2.1 Verbejä 249
 - 5.2.2 Substantiivijohdoksia 255
 - 5.2.3 Yhdyssubstantiiveja 260
 - 5.2.4 Adjektiiveja 267
 - 5.2.5 Adverbeja 271
 - 5.2.6 Numeraaleja 272
 - 5.2.7 Muita uudissanoja 273

- 5.3 Nelivuotiaan Tomin uudissanoja 273
 - 5.3.1 Verbejä 273
 - 5.3.2 Adjektiivieja 280
 - 5.3.3 Substantiiveja 282
 - 5.3.4 Adverbeja 289
 - 5.3.5 Numeraaleja 290
 - 5.3.6 Takaperoisjohtoa ja muuta erikoista sananmuodostusta 290
- 5.4 Viisivuotiaan Tomin uudissanoja 291
 - 5.4.1 Verbejä 292
 - 5.4.2 Substantiiveja 298
 - 5.4.3 Adjektiivieja 305
 - 5.4.4 Adverbeja 307
 - 5.4.5 Yksittäisiä uudennoksia 307
- 5.5 Kuusivuotiaan Tomin uudissanoja 308
- 5.6 Seitsenvuotiaan Tomin uudissanoja 313
- 5.7 Tomin uudissanoja kahdeksan vuoden iästä eteenpäin 315
- 5.8 Kokoavasti Tomin uudissanoista 316

6 UUDISSANOJEN KOKOAVAA TARKASTELUA SANALUOKITTAIN 319

- 6.1 Tärkeimpiä uudisverbien tyyppejä 319
 - 6.1.1 TTA-johtimisia uudisverbejä 320
 - 6.1.2 Muuttumisverbejä 330
 - 6.1.3 ELE-johtimisia uudisverbejä 332
 - 6.1.4 Momentaanisia uudisverbejä 332
 - 6.1.5 Uudisverbeissä tavattavaa variaatiota 334
 - 6.1.6 Yhdysverbejä 335
 - 6.1.7 Varattuja sana-asuja 336
- 6.2 Substantiivijohdosten tyyppejä 338
 - 6.2.1 Deminutiivijohdoksia 339
 - 6.2.2 Välineennimiä: *in*-johdoksia ja muita johdostyyppiejä 347
 - 6.2.3 Tekijännimiä: johdin *-jA* 357
 - 6.2.4 *mUs*-johdoksia 359

- 6.2.5 *mA*-johdoksia 362
 - 6.2.6 Paikannimijohdoksia ja paikan appellatiiveja 365
 - 6.3 Adjektiiviuudennoksia 367
 - 6.3.1 Adjektiivinjohdin *-(i)nen* 369
 - 6.3.2 Adjektiivinjohdin *-kAs* 374
 - 6.3.3 Yhdysjohdin *-kkAinen (kAs + inen)* 376
 - 6.3.4 Karitiiviadjektiivien johdin *-tOn* ja kieltopartisiipit 376
 - 6.3.5 Harvakäyttöisiä uudisadjektiivien johtimia 378
 - 6.3.6 Vahvikealkuisia adjektiiveja 380
 - 6.3.7 Innovatiivisia komparatiivi- ja superlatiivimuotoja 381
 - 6.3.8 Yhdysadjektiiveista 382
 - 6.3.9 Kokoavasti lasten uudisadjektiiveista 383
 - 6.4 Lukusanauudennoksia 384
 - 6.4.1 Järjestysluku-uudennoksia 384
 - 6.4.2 *toista*-loppuisia uudisnumeraaleja: *kymmenentoista, satatoista* ja muita 387
 - 6.4.3 Lukusanojen muodostusta ranskan kieltä muistuttavien periaattein 388
 - 6.4.4 Erittäin suuria lukuja: *kymmenensataa* ja *iljoona-*muotti 388
 - 6.4.5 Lukujen ja kirjainten assosioitumista 389
 - 6.4.6 Numeraaleja mukana muiden sanaluokkien uudissanoissa 389
 - 6.5 Adverbeja 390
-
- 7 LAPSENKIELEN UUDISSANOJEN ERITYISOMINAISUUKSIA 398
 - 7.1 Lapsenkielen uudisyhdyssanojen erityispiirteitä 398
 - 7.2 Leikin ja mielikuvituksen kieltä 404
 - 7.2.1 Olentoja: erisnimiä ja appellatiiveja 404
 - 7.2.2 Paikannimiä ja paikan appellatiiveja 407
 - 7.2.3 Mielikuvitusleikkien taianomaisuutta 408
 - 7.2.4 Leikkivaluuttoja, leikisti vieraskielisiä sanoja ja muuta erikoista 409

- 7.3 Soinnuttelusanoja ja reduplikaatiomuodosteita 411
 - 7.3.1 Alkusointuisia ja intensiteettiä ilmaisevia vahvistuspartikkeleita 411
 - 7.3.2 Toimintaan liittyviä soinnuttelusanoja 413
 - 7.3.3 Sananalkuista äännevariaatiota 416
 - 7.3.4 Sanansisäistä vokaaliston variaatiota 417
 - 7.3.5 Höpösanoilla loruttelua 417
 - 7.4 Lasten havaintojen ja näkökulmien kielentäminen 418
 - 7.4.1 Käsiin ja jalkoihin liittyviä assosiaatioita ja analogioita 419
 - 7.4.2 Muihin ruumiinosiin liittyviä assosiaatioita ja analogioita 422
 - 7.4.3 Numeroita, kirjaimia ja äännteitä 422
 - 7.4.4 Vastakohtaisuudet analogisten uudissanojen pohjana 423
 - 7.4.5 Analogian varassa syntyneitä yhdyssanoja, muita sanasarjoja ja johdoksia 428
 - 7.4.6 Analogisia adverbeja 430
 - 7.4.7 Muita oivaltavia havaintoja ja havainnollisia sanaluomuksia 431
 - 7.5 Lasten metakielisiä huomioita uudissanoista 432
- 8 KOKOAVIA POHDINTOJA 434
- 8.1 Suomi ja muut kielet 434
 - 8.2 Produktiivisuuden, läpinäkyvyyden ja taajakäyttöisyyden osuus 440
 - 8.3 Kielen resurssien joustavaa hyödyntämistä 443
 - 8.4 Sananmuodostuksen potentiaali ja merkityspotentiaali 445

Kirjoittaja 454

Abstract 455

Saatesanat

Tämän teoksen alustavat versiot ovat olleet tekeillä varsin pitkään. Teoksen lopullisen version kannalta oli lopulta kuitenkin onnekasta, että työ ei valmistunut nopeasti, sillä vuosien mittaan mukaan tuli uusia antoisia näkökulmia ja lisäaineistoa. Erityisen antoisia näkökulma löytyi ollessani mukana lapsenkielen esi- ja varhaismorfolgian kieltenvälisessä vertailevassa tutkimushankkeessa, jossa monivuotisia yhteishankkeina koostettiin erikielisten lasten yhdyssanoja ja johdoksia käsittelevät kokoomateokset, joihin kirjoitin suomen kielen osuudet; teokset ilmestyivät vuosina 2017 ja 2021. Näissä teoksissa tärkeällä sijalla oli, että lasten oman sanamuodostuksen pohjaksi tarkasteltiin niin lapsille suunnatussa aikuispuheessa kuin lasten omassakin kielenkäytössä tavattavia vaikiintuneiden sanatyyppeiden malleja, jotka toimivat pohjana lasten muodostamille yhdyssanoille ja johdoksille. Tämä näkökulma on mukana myös tässä teoksessa.

Kun kieltenvälisessä tutkimushankkeessa tehtiin lasten yhdyssanoja käsittelevää kokoomateosta, huomasin lähdekirjallisuutta etsiessäni, että suomenkielisten lasten yhdyssanoista on kirjoitettu vasta niukasti, ja uudisyhdyssanoista on vain muutamia mainintoja. Käsitteinkin tässä kirjassa kohtalaisen runsaasti myös lasten yhdyssanauudennoksia johdosten lisäksi.

Aineiston laajenemisenkin kannalta aikalaisä oli hyödyksi. Tutkiskeltuani pitkään Matti ja Leena Laitsaaren kokoamaa lasten uudissanakirjaa otin yhteyttä Matti Laitsaareen kysyäkseeni, voisinko saada tutustua kirjan pohjana olevaan aineistoon, josta selviäisi lasten käyttämien uudissanonjen käyttöyhteyksiä. Hän vastasi, että

oli vaimonsa Leenan kanssa juuri aikeissa hävittää aineiston, joten voisin saada sen käyttööni. Aineisto oli laajempi kuin olin odottanut, ja vain pieni valikoima siitä oli mahtunut mukaan Laitsaarten kirjaan. Tähänkään teokseen koko Laitsaarten aineisto ei ole mahtunut, mutta esimerkiksi heidän aineistonsa kaikki *in*-johdokset esitän kohdassa 6.2.2, *mUs*-johdokset kohdassa 6.2.4, *mA*-johdokset kohdassa 6.2.5 ja *LA*-johdokset kohdassa 6.2.6.

Tämän kirjan nyt valmistuessa kiitän Koneen säätiötä saamastani tietokirja-apurahasta, joka tarjosi mahdollisuuden keskittyä vuoden ajaksi aineiston käsittelyyn ja alustavan käsikirjoituksen tekemiseen. Kiitän myös Matti Laitsaarta kiinnostavasta vertailu- ja lisäaineistosta. Edelleen kiitän Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa, joka on ottanut teokseni julkaisuohjelmaansa, sekä SKS:n nimeämiä asiantuntijoita, jotka esittivät hyödyllisiä näkökohtia käsikirjoituksen muokkaamista ja viimeistelyä varten; lämpimät kiitokset edelleen SKS:n etevälle kustannustoimittajalle Kati Hitruhinille, jonka kanssa kirjan valmistumisen loppusuora on edennyt joustavasti.

Aivan erityiset kiitokset kekseliäistä uudissanamuodosteista kahdelle informantilleni, joita kirjassa kutsun Mariksi ja Tomiksi. Heidän panoksensa on ollut korvaamattoman tärkeä tämän kirjan kannalta.

Helsingissä joulukuussa 2024

Klaus Laalo

1 Johdanto

Lasten puheessa kiinnittävät helposti huomiota heidän uudissanansa eli sellaiset heidän itse muodostamansa sanat, jotka eivät kuulu kielen vakiintuneeseen sanavarastoon. Tyypillisiä lasten uudissanoja ovat läpinäkyvät johdokset, kuten *hiihtimet* 'sukset' ja *kaaduttaa* 'kaataa (nurin)', sekä sellaiset yhdyssanat kuin *eiliskesä* 'viime kesä', *hengityspullo* 'happisäiliö', *kuusenpiikki* 'neulainen', *lapsilehmä* 'vasikka' ja *äänestyspiippu* 'mikrofoni'. Tällaisten lisäksi lasten uudissanoihin kuuluu jonkin verran erikoisempia muodosteita, esimerkiksi interjektioista hakkaamiseen liittyvä *haks* ja leikkaamiseen liittyvä *leiks*, takaperoisjohdoksia kuten *vilpoa* (← *vilvoitella*) ja *nyökkä* (← *nyökätä*), adverbeja kuten *jonokkain* ja joitain numeraalejakin, kuten *kymmenentoista* 'kaksikymmentä' ja *siljoona* 'hyvin paljon'. Lasten uudissanat kuuluvat sellaisiin lapsenkielen erikoisuuksiin, jotka herättävät monien muidenkin kuin vain kielentutkijoiden mielenkiintoa – ensiksikin ne kiinnittävät huomiota erikoisuudellaan, mutta sen lisäksi ne kiinnostavat siksi, että ovat usein ihastuttavan kekseliäitä, monesti myös hauskoja.

1.1 Tämän teoksen tavoitteet ja rakenne

Tämän teoksen tavoitteena on kartoittaa suomenkielisten lasten uudissanojen tyyppejä: sellaisia johdoksia ja yhdyssanoja, jotka eivät ole käytössä yleiskielessä – tai joissain tapauksissa ovat käytössä, mutta muussa merkityksessä. Tavoitteena on etsiä vastauksia seuraaviin kysymyksiin: Onko tiettyjä uudissanojen tyyppejä, jotka

ovat luonteenomaisia nimenomaan lapsenkielelle? Ovatko jotkin lasten uudennosten tyypit erityisen yleisiä? Muuttuuko uudissanojen muodostus, kun lapselle kertyy lisää ikää ja kokemuksia kielestä? Käsittelen aihetta sekä itse kokoamani laajan aineiston että monipuolisen vertailuaineiston valossa. Olen koonnut oman uudissana-aineistoni päiväkirjamuistiinpanoina ja nauhoitteina kahden sisaruksen puheesta. Käytän heistä nimiä Mari ja Tomi.

Tärkeänä uutena näkökulmana aiempiin tutkimuksiin verrattuna on se, että taustoitan uudissanojen muodostusta käsittelemällä nauhoitteita: millaisia malleja johdosten ja yhdyssanojen muodostukseen aikuiset tarjoavat lapsille puhuessaan, ja millaisia kieleen jo vakiintuneita johdoksia ja yhdyssanoja lapset alkavat käyttää ennen kuin muodostavat uudissanoja. Vakiintuneen kielenkäytön sanamuodosteet tarjoavat mallin uudissanojen muodostukselle, joten niiden tarkastelu on kiinnostavaa taustoitusta. Inspiraationani tällaiselle taustoitukselle ovat olleet lasten yhdyssanoja käsittelevä kokoomateos *Nominal Compound Acquisition* (Dressler ym. 2017) ja johdosten osalta kokoomateos *The Acquisition of Derivational Morphology* (2021), joihin olen kirjoittanut suomen kieltä koskevat luvut. Yhdyssanojen osalta olen tehnyt tätä teosta pohjustavaa tutkimusyhteistyötä viron ja saamen tutkijoiden kanssa (Argus 2017, Argus – Ijäs-Johansen – Laalo 2014). Teen jaksossa 1.6 katsauksen aiempiin suomenkielisten lasten uudissanoja koskeviin tutkimuksiin.

Aineistoni on kohtalaisen laaja, mutta sen tarkan sanamäärän laskeminen ei ole yksiselitteistä. On toisinaan tulkinnanvaraista, onko kyseessä varma uudissana, jos sana on ennestään olemassa, mutta niin harvinainen, että lapsi ei ole todennäköisesti kuullut sitä aiemmin, mutta hyvin harvinainen. Joskus taas lapsi tuottaa samankaltaisia uudennoksia eri aikoina, ja tietyissä tapauksissa niiden merkitykset ja kantasanat eroavat toisistaan selvästi, mutta joskus on hämärämpää, onko kyseessä erillinen uusi sana vai ei – tätä asiaa käsittelen tarkemmin jaksossa 1.8.

Udissanoista on usein tarpeen tietää sanan käyttöyhteys. Aiemmissa julkaisuissa ei kylläkään aina ole esitetty uudissanojen käyttö-

yhteyksiä, mutta omaa aineistoa tarkastellessani esitän uudissanoja niiden käyttöyhteydessä siinä määrin kuin tila sallii. Usein voisi riittää pelkkä merkityksen selite, mutta joskus lyhyt merkityksen selite jää monitulkintaiseksi. Toisinaan selittämiseen voi liittyä spekulointia siitä, mitä lapsi on ajatellut. Konteksti tai tarkempi merkityksen selite olisi hyödyksi esimerkiksi seuraavassa: Laitsaarten (1996) kirjassa esitetään uudissana *nahkanousiainen* ja annetaan sille merkityksen selitteeksi lyhyesti 'luomi', mutta onko kyseessä silmäluomi, joka nousee kun silmä avataan, vai ihosta kohoava pigmenttitäplä?

Pyrin olemaan teoretisoimatta sanojen merkityksiä. Siksi esitän uudissana-aineistoni enimmäkseen niin, että mukana on myös käyttöyhteys, sillä sanojen merkitys ilmenee usein niiden käytöstä paremmin kuin määritelmällä luonnehtien. Tästä esimerkkinä adverbiksi *yhdekkäin*, jota Mari käytti kahdesti kahden vuoden ja seitsemän kuukauden (tästedes 2;7) iässä. Toisella kertaa hän kuvasi sillä tapaa, jolla lapaset olivat kuivumassa lämpöpatterilla kiinni toisissaan, siis yhdessä. Toisella kertaa hän sanoi *kivet on vaan yhlekkäin*, kun viittasi pieniin kiviin, jotka olivat kukin irrallaan muista, eivät siis tarttuneina toisiinsa kiinni rakennuspalikoiden tapaan. Niin ikään Marin nelivuotiaana tuottamiin arvoitusvitsien verbeihin ei olisi mielekästä yrittää liittää merkitysten selitteitä, sillä niiden tilapäiset merkitykset olivat mielikuvituksen varassa. Joskus taas uudissanankin tarkkaa merkitystä on vaikea päätellä: Mari tuotti iässä 5;6 raitiovaunuista puhuessaan *myöhästellä*-verbille vastakohtaverbin *nopeilla*, jonka merkitys voisi olla esimerkiksi 'ajaa etuajassa' tai 'ajaa niin nopeasti että pysyy aikataulussa'. Muutamissa tapauksissa merkitys voi olla selvä, mutta taiputusmuodossa esiintyvän uudissanankin perusmuoto voi olla epävarma, kuten Marin 3;5 ”tuol ov vielä *ylhäitä*” (kuvassa ylhäällä palavia kynttilöitä; selitti oma-aloitteisesti sanan merkityksen), ja tällöinkin konteksti on tarpeen.

Tässä johdannossa käsittelen lasten uudissanojen syntymisen syitä, muodostustapoja ja uudissanojen eri tyyppisiä. Esittelen myös lyhyesti aiempaa aiheesta tehtyä tutkimusta. Lisäksi pohdin uudenostien ja vakiintuneen sanaston rajaa, joka joissain tapauksissa on tulkinnanvarainen. Pohdin myös kysymystä siitä, milloin kyseessä

ovat saman uudissanan eriaikaiset esiintymät ja milloin taas eri uudissanat.

Itse varsinaisen uudissana-aineiston käsittelyn taustaksi tarkastelen nauhoitteiden avulla luvuissa 2 ja 3 sitä, millaisia johdoksia ja yhdyssanoja lapset käyttävät ennen kuin alkavat muodostaa uudissanoja, sekä minkätyyppisiä johdoksia aikuiset käyttävät puhuesaan lapsille. Tämä on olennaista taustatietoa, sillä lasten jo oppima vakiintunut sanasto on pohjana uudissanojen muodostukselle.

Uudissanojen kannalta keskeisin aineisto on päiväkirjamuistiinpanot. Nauhoitteisiin uudissanoja on osunut niukahkosti, koska niitä on vain tunti tai pari kuukautta kohti. Luvussa 4 käsittelen Marin ja luvussa 5 tämän teoksen toisen pääinformantin Tomin uudissanojen kehitystä ikävuosi kerrallaan. Vertaan omaa aineistoani aiempaan lasten uudissanoja käsittelevään tutkimukseen paikoin jo aineiston käsittelyn yhteydessäkin, mutta palaan asiaan perusteellisemmin luvuissa 6 ja 7, joissa tarkastelen kokoavasti sellaisia kiinnostavia lasten uudissanoja koskevia teemoja, jotka nousevat aineistoa tarkastellessa esille.

1.2 Aineisto ja vertailuaineistoa

Olen koonnut oman uudissana-aineistoni kahden sisaruksen puheesta. Heistä Mari (syntynyt 1991) on kuusi vuotta vanhempi kuin hänen pikkuveljensä Tomi (syntynyt 1997). Aineistoni perustuu enimmäkseen kynän ja paperin avulla muistiin merkitsemiini uudissanoihin; näiden muistiinpanojen pohjana on kuukausittain kymmeniä tunteja puhetta, josta on kertynyt aineistoon runsaasti uudissanoja. Nauhoitettua puhetta on enintään pari tuntia kuukaudessa, ja nauhoitteisiin on kertynyt pääosin yhdyssanauudennoksia, mutta lisäksi myös muutamia uudisjohdoksia.

Kokoamani aineisto on laajuudeltaan runsaat 2 500 uudissanaa, joista Marin uudissanoja on runsaat 1 500 ja Tomin uudissanoja tuhatkunta. Aineiston tarkkaa sanamäärää on pulmallista laskea monestakin syystä. Ensimmäinen määrään liittyvä pulma on rat-

kaista, mitkä lapsen sanaston erikoisuuksista on tarkoituksenmukaista laskea varsinaisiksi uudissanoiksi. Käsittelen tätä rajanvetoa kartoittaessani uudissanojen eri tyyppisiä jaksossa 1.7. Toinen kysymys kuuluu, mitkä lapsen runsaasta uudissanaesiintymistä ovat itsenäisiä sanastoyksiköitä, siis eri leksemejä, ja mitkä puolestaan ovat saman uudissanan eriaikaisia ja joskus hieman eriasuisia tai erimerkityksisiä edustajia; tätä kysymystä käsittelen jaksossa 1.8.

Tarkastelen lasten uudissanoja erityisesti itse kokoamani laajan aineiston valossa, mutta käsittelen vertailevasta ja kokoavasta näkökulmasta myös eri julkaisuissa ja opinnäytteissä aiemmin julkaistua lapsenkielen uudissanamateriaalia. Lisäksi olen saanut Matti Laitsaarelta käyttööni laajan julkaisemattoman lisäaineiston (LLA), joka on kertynyt hänen useissa lehdissä julkaisemiinsa kyselyihin tulleista vastauksista ja josta vain pieni valikoima on mahdunut mukaan hänen yhdessä vaimonsa Leena Laitsaaren kanssa julkaisemaan teokseen (Laitsaari – Laitsaari 1996).

1.3 Lapset luovina kielenkäyttäjinä ja uudissanojen muodostajina

Lasten uudissanat eivät kuulu kielen vakiintuneeseen, konventionaaliseen sanastoon. Sikäli ne muistuttavat sananmuodostuksen mahdollisuuksia kartoittaessaan sellaisten uudissanoja keksivien aikuisten kielenkäyttäjien kuin kirjailijoiden, runoilijoiden, pakinoitsijoiden ja mainosväen sanaluomuksia. Myös erilaisissa kieli-leikeissä tavataan jonkin verran uudissanoja. Lasten sanastouuden nokset eroavat näistä aikuiskielen tiettyjen tekstilajien uudissanoista siinä, että lapset tuottavat uudennoksia yleensä tavalliseen arkiseen kommunikointitarpeeseen, puhtaasti saadakseen sanottavansa ilmaistuksi, eivätkä tietoisuuden erikoisuuden tavoittelun takia – tosin joskus lasten uudissanat perustuvat kielellä leikkittelyyn.

Aikuiskielessä voidaan toisinaan käyttää sanoja myös muissa kuin niiden vakiintuneissa merkityksissä. Kuten Alpo Räsänen (1986: 159) on esimerkkien avulla havainnollistanut, urheiluselos-

tuksessa on käytetty yhdyssanoja *maapallo* ja *ilmapallo* ilmaisemassa sitä, kulkeeko jalkapallo maata pitkin vai ilmateitse. Pakinoissa käytetään joskus aivan harkitusti sanoja muissa kuin niiden vakiintuneissa merkityksissä. Pakinoitsija Ollin kieltä tutkinut Jorma Vuoriniemi kutsuu väitöskirjassaan (1973: 35) **varatuiksi sana-asuiksi** sellaisia yhdyssanojen ja johdosten asuja, jotka on jo yleiskielessä varattu tiettyihin merkityksiin mutta joita tilapäisesti käytetään muissa merkityksissä; tämä on mielestäni oivallinen termi ja käytän sitä itsekkin. Esimerkiksi eräessä pakinassaan Olli käytti yhdyssanaa *hajuvesi* viittaamaan saastuneeseen, haisevaan meriveteen, mutta tämä yhdyssana on jo ”varattu” eli vakiintunut toiseen merkitykseen. Lapsenkielessä tavataan niin ikään vastaavanlaisia varattujen sana-asujen kanssa yhteen lankeavia uudissanoja. Esimerkiksi Sirkka Vänntilän (1998: 112, 113) mainitsemat verbijohdokset *palauttaa* merkityksessä ’polttaa’ ja *vesittää* merkityksessä ’kastelee’ lankeavat yhteen kieleen vakiintuneiden sanojen, Vuoriniemen sanoin varattujen sana-asujen, kanssa.

1.4 Miksi ja milloin lapset muodostavat uudissanoja?

Lapset muodostavat runsaasti uudissanoja varsinkin kaksivuotiaasta viisivuotiaaksi. Niitä voi olla vielä kuusivuotiaillakin kohtalaisesti, mutta kouluikäisinä lapset tuottavat yhä vähemmän omia uudissanojaan. Uudissanojen kukoistuskauti on silloin, kun lapset toisaalta eivät ole vielä ehtineet oppia kieliyhteisön vakiintunutta sanastoa niin paljon, että voisivat pelkästään sen avulla ilmaista kaiken sanottavansa, mutta toisaalta ovat jo oppineet riittävästi sananmuodostuksen periaatteita ja niiden soveltamistapoja tuottaakseen uusia johdoksia ja yhdyssanoja sen sanaston pohjalta, jonka ovat jo ehtineet oppia hallitsemaan.

Otollinen aika uudissanojen käytölle on siis silloin, kun lapsi siis on ehtinyt oppia keinoja sanojen muodostamiseen mutta ei vielä tunne kovin kattavasti kielen vakiintunutta sanastoa. Lapsi jouuu nimittäin tässä kielen kehityksen vaiheessa usein tilanteisiin,

joissa hänen ei onnistu käyttää kieliyhteisön vakiintunutta sanaa, koska hän ei vielä tunne sitä ainakaan riittävän hyvin. Joskus lapsi on voinut tietyn sanan kuullakin, mutta puhetilanteessa ei muista sitä tarkasti – tai sitten muistaa mahdollisesti ainakin suunnilleen sen äänneasun mutta aavistaa sen merkityksen ja käytön vasta niin alustavasti, ettei ole varma, voiko yhdistää muistamansa sanan kulloiseenkin tilanteeseen. Joskus lapsen uudissanojen motivaationa on myös kielellä leikkittely.

Tärkeää monien lapsenkielen uudisjohdosten synnylle on, että lapset voivat uudisjohdosten avulla joustavasti siirtää tarpeen tullen erilaisia merkityssisältöjä sanaluokasta toiseen, mikä avaa runsaasti uusia mahdollisuuksia ilmaista sanottavaansa tarjoamalla syntaktista ja tekstuaalista pelivaraa. Usein nämä merkityssisältöjen siirtämisen tietä syntyneet johdokset samalla vahvistavat samaan leksikaaliseen kenttään kuuluvien sanojen keskinäistä koheesiota, sisäistä yhteenkuuluvuutta. Esimerkiksi sellaiset tekimennimijohdokset kuin *hiihtimet* 'sukset' ja *soutimet* 'airot' assosioituvat kiinteästi kantasanoihinsa *hiihtää* ja *soutaa*, kun taas vakiintuneet sanat *sukset* ja *airot* ovat kokonaan eri kantaa ja yhdistyvät siten heikommin kyseisiin verbeihin. Vastaavasti sellaiset verbijohdokset kuin *kuolettaa* ja *kuolluttaa* yhdistyvät helposti kantasanoihinsa *kuolee* ja *kuollut*, kun taas *tappaa* on aivan eri kantaa; tosin lasten leikeissä *kuolettaa* voi tarkoittaa vain väliaikaisen leikkikuoleman aiheuttamista, josta elvyttään kohta taas mukaan leikkeihin, ja tällöin on kyse eri asiasta kuin tappamisessa.

Monet eri tekijät vaikuttavat siihen, että lapset muodostavat kaksivuotiaasta alkaen runsaasti uudissanoja, niin johdoksia kuin yhdyssanojakin. Näitä ovat ainakin 1) uuden käsitteen nimeäminen, 2) vakiintuneen sanan tavoittelu, 3) vakiintuneen sanan käyttö uudessa merkityksessä, 4) mahdollisimman tarkan ilmaisun tavoittelu, 5) kohteen ulkonäön tai äänen kuvailu, 6) leikkittely sekä 7) nonsense- eli höpösanat.

Ensinnäkin voi olla, että lapsi ei tunne vakiintunutta sanaa, hän ei ehkä ole edes kuullut sitä vielä. Tällöin hänen tarvitsee itse muodostaa kyseiseen merkitykseen uusi oma sana ilmaistakseen

sanottavansa. Kätevintä on muodostaa mahdollisimman helposti ymmärrettävä, läpinäkyvä uudissana, jolla voi pyrkiä selittämään tarkoittamaansa. Tällaisilta lapsenkielen uudissanoilta vaikuttavat esimerkiksi Laitsaarten (1996) julkaiseman lasten uudissanakokoelman yhdyssanat *katsomuskurkistin* 'aseen tähtäin', *kivisetä* 'patsas', *kurkkiapu* 'kaukoputki' ja *lehmävarasto* 'navetta'.

Toiseksi voi olla, että lapsi tavoittelee uudissanaman muodostaessaan jotain vakiintunutta sanaa, mutta ei muista sitä tai muistaa sen vasta epätarkasti. Hän on kuitenkin ehtinyt saada ainakin alustavan käsityksen sanan merkityksestä, mutta käsitteen vakiintunut asu ei kuulu vielä hänen aktiiviseen sanavarastoonsa. Siksi lapsi muodostaa oppimiensa mallien mukaisesti sellaisia sinänsä aivan ymmärrettäviä uudissanoja kuin *soutimet* 'airot', *lyömätin* 'vasara', *lentimet* 'siivet' ja *pysyke* 'pidike'. Tällaisia verbikantaisia johdoksia syntyy helposti puhetilanteen vaikutuksesta, kun soutamisesta, lentämisestä ja pysymisestä on joko suoranaisesti puhuttu tai ainakin tilanne on aktivoinut tällaisen verbin lapsen mielessä. Vastaavantyyppisiä esimerkkejä on yhdyssanoistakin. Siten tiettyä vakiintunutta käsitettä tuntuvat tavoittelevan seuraavat Laitsaarten (1996) mainitsemat lasten yhdyssanaudennokset: kassakoneen nimitys *maksakone* (jossa assosiaatio maksamiseen), kärpäslätkän nimitykset *kärpäsentallotin* ja *läppäyslappu* sekä suksisauvan nimitykset *suksikeihäs* ja *suksitökkimet*. Epätarkkaan muistamiseen voivat liittyä Laitsaarten mainitsemat yhdyssanat *kissakäpy* 'pajunkissa', *kärsäkuonokas* 'sarvikuono' ja *märkämato* 'kastemato', joissa on mukana vastaavan vakiintuneen yhdyssanan aineksia.

Kolmantena mahdollisuutena sanan asu voi olla sinänsä lapselle tuttu, mutta sanan merkitys on vielä jäänyt epäselväksi. Tähän liittyy helposti kieleen jo vakiintuneiden sanojen eli varattujen sana-asujen erikoista käyttöä. Alpo Räisänen (1990: 5) on kirjannut tällaisesta kuvaavan esimerkin: vauvan ristiäisissä kastettavan nelivuotias isosisko kysyi, onko kastemaljan vesi nyt sitä *lapsivettä* – tämän yhdyssanan asu oli siis kyllä tuttu, muttei sen merkitys. Vastavaanlaisia ovat Tommin neljän vuoden ja kahden kuukauden (tästedes lyhyesti 4;2) iässä käyttämä adjektiivi *erivärinen* 'monivärinen (sel-